

I. DOZIMETRIAI MENNYISÉGEK ÉS MÉRTÉKEGYSÉGEK

1) Iondózis/Besugárzási dózis (ro: *Doza de ioni*): Δ

A levegő egy adott V térfogatában létrejött ionok Q össztöltésének és az adott térfogatban található anyag m tömegének hányadosa: $\Delta = Q/m$.

Mértékegysége a röntgen (1 R), vagy az újabban használt S.I.-beli mértékegysége a C/kg (1 r = 2.58×10^{-4} C/kg).

Egy röntgen az az X , vagy γ sugárdózis, amely 1.293 mg levegőben $1/3$ nC töltést hoz létre, mindkét előjellel (+/-). Ezek szerint egy cm^3 levegőben 1 R hatására a létrejött ionok (ion-elektron párok) száma:

$$(1/3 \times 10^{-9}) / (1.6 \times 10^{-19}) \approx 2.08 \times 10^9.$$

Egy cm^3 levegőben 1 R által leadott energia kiszámítható tudva azt, hogy egy elektron-ion pár létrejöttéhez levegőben 32.5 eV energia szükséges. Figyelembe véve, hogy a levegő sűrűsége 1.293 g/ cm^3 , 1 grammnyi levegőnek 1 röntgen dózis által leadott energia 83.7 erg (ahol 1 erg $\approx 10^{-7}$ J).

2) A sugárzási dózist egységnyi időre számítva kapjuk az **dózisteljesítményt** (ro: *Doza debit*): $d = \Delta/t$, melynek mértékegysége az 1 r/s .

3) Az energetikai dózis/ elnyelt rádióaktív sugárdózis/ abszorbeált dózis (ro: *Doza energetica, D_e*)

-függ a szövet (vagy egyéb anyag) által elnyelt W energia mennyiségétől. Megadja az elnyelő anyag (szövet) egységnyi tömege által abszorbeált (elnyelt) energiát: $D_e = W/m$.

Régi mértékegysége a "rad" (en: röntgen absorbed dose). Egy **rad** az a sugárzás mennyiség, mely 1 kg tömegű anyagnak 0.01 J (10^5 erg) energiát ad le. (1 rad = 0.01 J/kg). Újabb S.I.-beli mértékegysége a **gray** (1 Gy = 100 rad = 1 J/kg).

4) A **Biológiai dózis/ dózisegyenérték** (ro: *Doza biologica, H*) egy fizikai-fiziológiai mennyiség, mely a következő összefüggéssel számolható: $H = w_R D_e$, ahol w_R egy relatív biológiai hatékonyság faktor (w_R értéke fotonok, elektronok, müonok esetében 1; proton esetére 5; neutronokra 5-20; α sugárzás esetére 20).

A biológiai dózis régi mértékegysége a **rem** (en: röntgen equivalent men), vagy jelenlegi S.I.-beli mértékegysége a **sievert** (1 Sv = 100 rem, amely gamma foton esetére ($w_{R\gamma}=1$) 1 Sv = 1 J/kg).

5) **Biológiai dózisteljesítmény/ Dózisegyenérték-teljesítmény** (ro: *Doza biologica debit, b*) meghatározható a $b=H/t$ összefüggéssel, és rem/s mérjük. (Újabbban $\mu Sv/h$ vagy $\mu Sv/év$)

6) A **maximális megengedett sugárzási dózis** (ro: *Doza maxima admisa*) a sorozatos és/vagy folytonos sugárzás által eredményezett biológiai dózisek összessége (legyen az úgy külső, mint belső tényezők által keltett besugárzás), mely a természetes sugárzáshoz hozzáadva, még nem eredményez káros hatást egy felnőtt egyén szervezetében.

! Sugárzásnak kitett szakmai személyek összdózisa élete folyamán nem érheti el a 200 rem értéket. A szakmában történő 40 évig tartó aktivitása során, évente átlagban maximálisan 5 rem dózis a megengedett, ami 100 mrem besugárzást jelent hetente. Ajánlott, hogy a 200 rem összdózisból 30 éves koráig ne kapjon többet 60 rem értéknél.

Egy nem szakmában dolgozó átlag ember éves dózisének maximálisan az 1.5 rem érték a megengedett.

Néhány a hétköznapi életben (és nemcsak) elszenvedett rádióaktív sugárzási dózisok értékei a WIKIPÉDIA internetes szabad enciklopédia szerint:

Dózis példák [szerkesztés]

Egyszeri dózisok [szerkesztés]

- Egy banán elfogyasztása: 0,1 μSv
- 8 óra alvás egy ember mellett: 0,5 μSv ^[3]
- Fogászati röntgenfelvétel: 5 μSv ^[4]
- Mammográfiai** felvétel: 3 mSv^[4]
- Komputertomográfiai** felvétel az agyról: 0,8-5 mSv^[5]
- Komputertomográfiai felvétel a mellkasról: 6–18 mSv^[5]

Óránkénti sugárzási példák [szerkesztés]

- Közellítő sugárzási szintek a csernobili 4-es reaktor mellett, nem sokkal a **csernobili atomkatasztrófa** során bekövetkezett robbanás után: 10–300Sv/h
- Tipikus háttérsugárzás **Magyarországon**: Budapest - 0,059-0,135 $\mu\text{Sv/h}$, Pécs - 0,15 $\mu\text{Sv/h}$, Paks - 0,065-0,085 $\mu\text{Sv/h}$ ^[6]

Éves sugárzási példák [szerkesztés]

- Atomerőmű közelében levő település: 0,1–10 $\mu\text{Sv/év}$ ^{[7][3]}
- Szénerőmű közelében levő település: 0,3 $\mu\text{Sv/év}$ ^[3]
- Kozmikus sugárzás a tengerszinten: 240 $\mu\text{Sv/év}$ ^[7]
- Földi sugárzás** (a talajból): 280 $\mu\text{Sv/év}$ ^[7]
- Természetes sugárzás az emberi testben: 400 $\mu\text{Sv/év}$ ^[7]
- Az Egyesült Államok Capitoliuma gránit anyagának sugárzása: 850 $\mu\text{Sv/év}$ ^[8]
- A **természetes háttérsugárzás** átlagos hatása egy emberre: 2 mSv/év; 1,5 mSv/év Ausztráliában, 3,0 mSv/év Amerikában^{[3][9][10]}
- New York-Tokió légiutak a repülőgép személyzete számára: 9 mSv/év^[10]
- Légköri hatások (többnyire radon): 2 mSv/év^{[7][11]}
- A teljes átlagos dózis Amerikában: 6,2 mSv/év^[12]
- Dohányzás** 1,5 csomag/nap: 13-60 mSv/év^{[8][11]}
- Háttérsugárzás Irán, India és Európa egyes részein: 50 mSv/év^[10]
- A legkisebb bizonyítottan **rákkeltő** szint: 100 mSv/év^[10]

Példák a dózishatárookra [szerkesztés]

- Nemzetközi ajánlás szerint önkéntesek számára megengedett határ komolyabb nukleáris veszélyhelyzet elhárítása esetén: 500 mSv, életveszély vagy súlyos sérülés elhárítása esetén: 1000 mSv^[13]
- Kitelepítési kritérium a **csernobili atomkatasztrófa** után: 350 mSv/teljes élet^[10]
- Megemelt dóziskorlát a **fukusimai atomerőmű-baleset** elhárításán dolgozóakra: 250 mSv/év^[14]
- Jelenlegi átlagos korlát atomlétesítményekben dolgozók számára: 20 mSv/év^[10] Ez a háttérsugárzás miatt és az orvosi vizsgálatok következtében kapott dózison felül értendő, azzal a követelménnyel együtt, hogy a dózist a reálisan elérhető legalacsonyabb szinten kell tartani, a szociális és gazdasági tényezők figyelembe vételével.^[15]
- A lakossági dóziskorlát uránbányászat és atomerőművek esetén általában 1 mSv/év a természetes háttérsugárzáson felül.^[15]

II. ELEKTROMÁGNESES SUGÁRZÁS DÓZISÁNAK SZÁMÍTÁSA

Az elnyelt dózis meghatározásából indulunk ki, mely az egységnyi tömeg által elnyelt energiát adja meg:

$$D_e = \frac{dW}{dm} = \frac{dW}{\rho dV}, \quad (2.1)$$

ahol dW az I intenzitású sugárzásból elnyelt energia, az elnyelő közeg dm tömege által, mely dV térfogatban található, ρ pedig a besugárzott anyag sűrűsége.

Ismerve az elektromágneses sugárzás intenzitásának elnyelődésének törvényét:

$$I = I_0 e^{-\mu_0 x}, \quad (2.2)$$

kiszámítható egy dx vastagságú közegben az intenzitáscsökkenést:

$$dI = -\mu_0 dx I_0 e^{-\mu_0 x} = -\mu_0 dx I. \quad (2.3)$$

A (2.2) és (2.3) kifejezésekben szereplő I intenzitás alatt a sugárnyalábnak az egységnyi időben, a sugárzás irányára merőleges egységnyi felületen szállított energiát értjük. Tehát a sugárzás dI intenzitás csökkenésével dW energialeadás jár, ahol a dW energiát az elnyelő test S nagyságú felülete egységnyi idő alatt nyel el:

$$dW = dI S t = \mu_0 I dx S t. \quad (2.4)$$

A (2.4) egyenletet leosztva a Δm tömeggel és felhasználva (2.3) egyenletet számolhatjuk az egységnyi tömeg által elnyelt energiát, vagyis az elnyelt dózist:

$$D_e = \frac{\mu_0 I dx S t}{\rho dV} = \frac{\mu_0}{\rho} I t. \quad (2.5)$$

A Λ aktivitású pontszerű forrás intenzitása, mely egyszerre több energia adagot ($E_{\gamma i}$) bocsájt ki, a következőképpen írható fel:

$$I = \frac{\Lambda \sum_i E_{\gamma i} S_{\gamma i}}{4\pi r^2}, \quad (2.6)$$

ahol r a forrástól mért távolság, $S_{\gamma i}$ az $E_{\gamma i}$ energiával rendelkező kibocsátott gamma fotonok száma.

Figyelembe véve, hogy a dózisegységérték $H = w_R D$, ahol w_R a relatív biológiai hatékonysági állandó ($w_{R\gamma} = 1$ rem/rad):

$$H_{\gamma} = w_{R\gamma} \frac{\mu_0 \Lambda \sum_i E_{\gamma i} S_{\gamma i}}{\rho} t. \quad (2.7)$$

Ezen (2.7) összefüggésben az elnyelődési együttható függ a gamma sugárzás energiájától. Víz esetére, 0.2-2 MeV gamma energia értékekre ezen együttható értéke jó közelítéssel állandó a 0.03 cm/g értékkel. 40 keV energiájú X sugárzás esetén ez az érték az előbbinek duplája.

Az α valamint β sugárzási dózist a következőképpen számolhatjuk:

$$H_{\alpha,\beta} = w_{R\alpha,\beta} \frac{dW}{dx} = w_{R\alpha,\beta} \frac{I}{R_m} t, \quad (2.8)$$

ahol I az sugárnyaláb intenzitása, valamint $R_m = \rho R$ a "tömeges" megtett út (ro: parcursul masic).

A (2.7) és a (2.8) egyenleteket leosztva t -vel megkapjuk a különböző sugárzások dózis hozamát. A γ sugárzásra ez a hozam:

$$b_{\gamma} = w_{R\gamma} \frac{\mu_0 \Lambda \sum_i E_{\gamma i} S_{\gamma i}}{\rho}. \quad (2.9)$$

Ahhoz, hogy a dózisokat rem-ben kapjuk meg, a (2.7) és a (2.8) összefüggéseket meg kell szoroznunk 100-al. Ezen esetben a biológiai dózis hozam értéke rem/s egységekben az alábbi módon számolható:

$$b_{\gamma} = 10^2 w_{R\gamma} \frac{\mu_0 \Lambda \sum_i E_{\gamma i} S_{\gamma i}}{\rho} \text{ (rem/s)}, \quad (2.10)$$

míg az összes többi mennyiség S.I.-ben van kifejezve.

Amennyiben a pontforrás valamint a dózisteljesítmény mérési helye között egy csillapító közeg található, figyelembe kell vennünk a sugárzás csillapítását is, vagyis a (2.10) a következőképpen módosul:

$$b_\gamma = 10^2 w_{R\gamma} \frac{\mu_0 \Lambda \sum_i E_{\gamma i} S_{\gamma i}}{\rho 4\pi r^2} e^{-\mu x} B_D, \quad (2.11)$$

ahol x a csillapítási közeg vastagsága, μ a lineáris csillapítási együttható, valamint $B_D = B_D(\mu x)$ egy korrekciós tényező, amelyet még dózis növekedési tényezőnek (ro: *factor de crestere a dozei*) is nevezünk, és a csillapító közeg hiányában az elnyelőtesthez érkezett sugárzás intenzitásának, valamint a közeg jelenlétében mért intenzitás hányadosaként számolunk (miután a korrekciós csillapítást figyelembe vettük).

Különböző elnyelő anyagok és gamma energiák esetére ezen állandók táblázatból olvashatók ki. A következő táblázatból ezt az állandót olvashatjuk le ólom elnyelő közeg esetére ($\mu = 0.6 \text{ cm}^{-1}$), valamint 1 MeV gamma energia értékre.

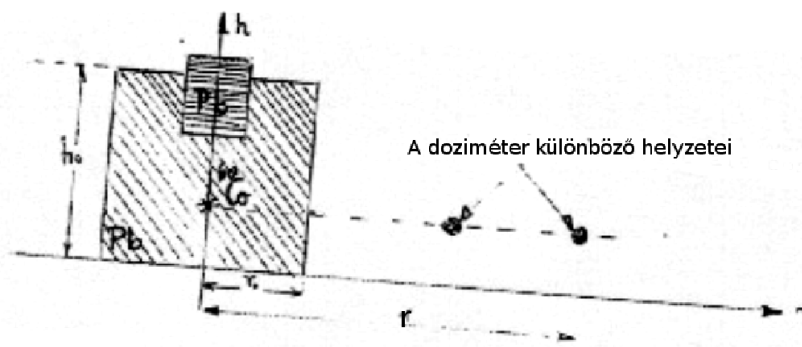
Foton energiája MeV	Csillapítási hossz (μX)				
	2	4	7	10	15
0.5	1.42	1.69	2.00	2.27	2.65
1	1.69	2.26	3.02	3.74	4.81
2	1.76	2.51	3.66	4.84	6.86
3	1.68	2.43	3.75	5.30	8.44
4	1.56	2.25	3.61	5.44	9.78
5	1.46	2.08	3.44	5.55	11.74
8	1.30	1.74	2.89	5.07	14.05
10	1.23	1.58	2.52	4.34	12.54

III. A MÉRÉSEK MENETE

A laboratórium gyakorlat célkitűzései:

1. A gamma forrás helyzetének meghatározása egy ólom tömbben.
2. A dózisegyenértéknek a távolságtól való függésének vizsgálata.
3. A forrás aktivitásának meghatározása (Λ).

Megmérjük a dózisegyenérték-teljesítményt (mrem/h), melyet ^{60}Co -ot tartalmazó pontszerű forrás eredményez. A forrás egy 10 cm vastagságú ólom tömb (henger) C_∞ szimmetria tengelyén helyezkedik el, valamilyen egyelőre ismeretlen h magasságban (Lásd az alábbi ábrát).

1. ábra. A mérési eljárás sematikusán ábrázolva.

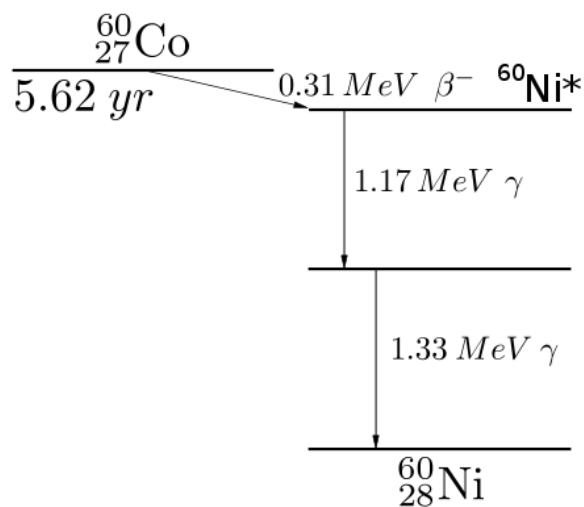
A méréseket egy DOZIPORT 537 típusú doziméterrel mérjük, mely egy 15 cm vastagságú, alumínium hengerrel védett, Geiger-Müller készülékkel van felszerelve.

1. Első lépésben a háttérből származó dózis hozamot mérjük meg ($\mu Sv/h$). Ezután a b_γ mérjük meg az ólom tömeg falánál különböző h magasságokban, és grafikusan ábrázoljuk (milliméter papír) a $b_\gamma = f_1(h)$ függvényt. A grafikonból azonnal leolvasható a ^{60}Co forrás helyzetének magassága (h_x).

2. Rögzítjük a dozimétert az adott h_x magasságba, és kezdve az r_0 távolságtól (a tömb falától), 10 cm-ként távolodva megmérjük, majd ábrázoljuk $b_\gamma = f_2(h)$ függvényt. Addig távolítjuk a dozimétert a forrástól, ameddig vissza nem kapjuk a háttérre mért értéket. A $b_\gamma = f_2(h)$ ábrázolásánál, minden lépésben vonjuk le a háttérrel.

3. A forrás aktivitása a (2.11) összefüggés segítségével számolható, ahol $w_\gamma = 1$, $\mu_0/\rho = 0.03 \text{ cm}^2/g$ (levegő csillapítási közeg esetére), a B_D értéke az előbbi táblázatból olvasható ki, tudva hogy a gamma fotonok energiája ^{60}Co bomlása esetén 1 MeV körüliek. A lineáris csillapítási együttható értéke $\mu_r = 0.6 \text{ cm}^{-1}$, valamint a lemérhető r_0 hossz értéke 10 cm. A (2.11) egyenletben található összegzés számolásánál figyelembe kell vennünk a ^{60}Co bomlási képét! A Λ aktivitást bomlás/másodperc (1 becquerel, vagyis 1 Bq) egységekben számoljuk. Az aktivitást különböző távolságokban mért dózis hozam esetére számoljuk ($r = r_0$; $r = 2r_0$; és $r = 3r_0$).

Megjegyzés! Korrigálnunk kell a mért b_γ értéket a háttérre számított értékkel!

2. ábra. A ^{60}Co bomlási képe. Első lépésben β^- kibocsátással a Co magja átalakul gerjesztett Ni maggá. Amely ezután két lépésben, két gamma foton kibocsátásával kerül nagyon rövid idő alatt a ^{60}Ni stabil energiaállapotba.